

Святослав ТЕРСЬКИЙ

ПІВНІЧНІ ТЕРЕНИ ВОЛОДИМИРСЬКОЇ ЗЕМЛІ ДОДЕРЖАВОЇ ТА КНЯЖОЇ ДОБИ В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЇ: ПІДСУМУВАННЯ СУЧАСНОГО СТАНУ ВИВЧЕННЯ

Територія Шацького Поозер'я, прилегла зі сходу до Західного Побужжя, та розташовані поблизу верхів'я р. Прип'яті – важливий комунікаційний вузол Центрально-Східної Європи за доби Середньовіччя. Особливого значення ця територія набула за часів становлення Київської держави, що відображено в концентрації знахідок арабського срібла та вилилося у ранні походи великих київських князів на захід, зокрема на ятвягів та заснування міста Берестя. На важливість регіону для функціонування Галицько-Волинської держави вказує також утворення при польському королеві Казімежу III т. зв. “Ратнівського клину”, що відрізував підпорядковану тоді литовській династії Центральну Волинь – найрозвинутішу на той час частину України-Русі – від активно наростаючої у цей період балтійської “ганзейської” торгівлі. Попри низку коротких літописних згадок про події у регіоні, загалом про ситуацію на Західному Поліссі до середини XII ст. літопис повідомлень не пропонує. Натомість важливу інформацію про неї можуть надати систематичні археологічні дослідження.

Уже перші їх огляди вказували на порівняно слабке археологічне вивчення цієї території¹. Дослідники західнополіських городищ відзначали їх певну регіональну своєрідність². Натомість загальний огляд давньоукраїнських городищ дав підставу Михайлові Кучері виділити загалом у басейні р. Західний Буг окрему їх групу – західноволинську³. Попередні короткі підсумки дослідження наявних тут на той час пам'яток підведено вже понад десятиліття тому⁴. Відтоді з'явилося чимало нових знахідок, у короткому викладі опубліковані результати окремих польових експедицій. Тому виникла потреба сучасного комплексного огляду актуально наявних на цій території археологічних джерел.

Загалом польове вивчення археологічних пам'яток княжої доби в межах річчя Західного Бугу та Прип'яті дотепер відбувається спорадично, за участю різних колективів дослідників. Тому досі не зроблено системного огляду сучасного стану вивчення даного питання. Окрім цього, відсутність уваги до осмислення археологічних об'єктів регіону частково можна пояснити як

¹ Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья *Археология СССР. Свод археологических источников*. Вып. Д1-57. Москва, 1961. 39 с.

² Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. *Материалы и исследования по археологии СССР*. № 140. Ленинград, 1967. 241 с.

³ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ, 1999. С. 132–136.

⁴ Шеломенцев-Терський С. Військова інфраструктура Волинського князівства в XI–XIV ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – військова історія. Львів, 2011, 36 с.

крайнім рівнем корумпованості пам'яток охоронної сфери у Волинській області, так і – цілковитою байдужістю державних структур стосовно її рівня загалом. На такому тлі відкриваються нічим не обмежені перспективи для нелегальних пошукувачів і грабіжників. За цих умов до певної міри рятують ситуацію спроби керівників місцевих музеїв максимально зберегти нелегально здобуті предмети старовини власними силами, інколи на кошти меценатів. Зокрема, важливий науковий матеріал, почасти використаний у цій статті, упродовж останніх десяти років накопичено в фондах Любомльського краєзнавчого музею завдяки зусиллям його довголітнього директора Олександра Остап'юка.

Початковий етап формування території Володимирської землі дотепер розглядався переважно на основі писемних джерел. Так, за давнішим припущенням Арсенія Насонова, наприкінці XI ст. територія збору володимирської данини поширювалася найпівнічніше лише включно з верхів'ям р. Турії⁵, а зі сторони Лучеська – тільки вздовж р. Стир до Чорторийська.

Найзаселенишим регіоном Західного Полісся за середньовічної доби, окрім долини Західного Бугу та його приток, наявні матеріали дають підстави вважати Шацьке Поозер'я. Попри його недостатню дослідженість зусиллями археологічних експедицій, останнім часом нелегальні пошуковці зібрали тут чимало цікавих і вартих уваги пам'яток (рис. 1).

Так, у 2009 р. один із них виявив скарб, що нараховував 1420 дирхемів загальною вагою 4280 грамів та кілька оздоб і амулетів. За одними даними скарб віднайдено на межі Любомльського та Шацького районів, за іншими – неподалік від городища в урочищі Шопи (можливо за декілька кілометрів). Ймовірно, що його первісні власники перебували у певних відносинах із цим племінним попередником Любомля. До рук науковців потрапили світлини 324 монет (близько $\frac{1}{4}$ всього скарбу). З них у фондах Любомльського краєзнавчого музею зберігається лише близько 100 монет (з них обліковано 39). Найстарший із дирхемів виготовлений в 799/800 рр., наймолодший – 926/927 рр.⁶ За прийнятою у науці методикою скарб належить датовати 970–980-ми роками, тобто періодом просування влади Києва в цьому регіоні.

Орієнтовно за 80 км на південний схід від Любомля, поблизу с. Доросині (Луцький р-н) у 2011 р. знайдено ще один скарб, дещо раніший, з арабських дирхемів та срібних оздоб. Його закопали неглибоко в глиняному горщику, пошкодженому оранкою. У посудині виявлено лише частину скарбу – 70 монет (64 – цілих, 6 – фрагментів). Найстарша монета – 712 р., наймолодша – 908 р. Основна маса дирхемів належала до 750–860-х років⁷. Згадані срібні оздоби X ст.: шість сережок, дві лунниці та фрагмент деформованої нашийної гривни репрезентують характерну для волинян золотарську культуру. Отже, другий скарб можна віднести до третьої хвилі надходження арабського срібла до Східної та Центральної Європи. Скарби цієї групи (900–940 рр.) виявлені, зокрема, в околицях давнього Галича⁸. Знахідки великих монетних скарбів свідчать про

⁵ Насонов А. Н. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства (историко-географические исследования). Москва, 1951. С. 133–134.

⁶ Malarczyk D., Ostapiuk O. Wczesnośredniowieczny skarb srebrny z okolic Lubomla (Wołyń, zach. Ukraina) – skład i chronologia rozpoznanej części depozytu *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомль-*

щина в українській та європейській історії. Науковий збірник. Вип. 63. Луцьк, 2017. С. 308–314.

⁷ Гулько Г. Скарб X століття з с. Доросині на Волині *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина...* С. 161–170.

⁸ Терський С. В. Нове в археології княжих столиць Волині: критичний огляд досліджень за 15 років *Студії і матеріали з*

Рис. 1. Мапа Західного Полісся. Квадратом позначено досліджувані в різний час укріплені поселення під сучасною назвою. Трикутником позначені знахідки згаданих у статті великих скарбів монет X ст. (I – околиці Любомля, II – Доросині)

високий рівень суспільного розвитку Західного Полісся на момент включення його до складу Київської держави. У цьому сприймається певна специфіка зазначеного регіону.

Про помітну роль скандинавів у контролі над цією територією та веденні торгових операцій на ній у X ст. недвозначно свідчать знахідки характерних предметів амуніції та зброї⁹.

Формування окремого угруповання волинян у суспільно-економічному плані та, можливо, інших союзних племен регіону опосередковано засвідчує поширення такої своєрідної продукції місцевих ремісників, як мергельні пряслиця. Щільноструктурна мергелиста крейда у Західному Побужжі була важливим матеріалом, з якого виготовляли найрізноманітніші предмети вжитку. Найдавніші зразки такої продукції відомі вже за римської доби¹⁰.

історії Волині. 2018 / Ред. випуску В. Собчук. Крем'янець, 2018. С. 33–34.

⁹ Іов А. В., Вяргей В. С. Гандлева-еканамічне сувязі насеління Заходняга Палесся IX–XI ст.ст. Гістарычна-археалагічны зборнік. Вып. 1. Мінск, 1993. С. 125–130; Кулаков В. И., Іов О. В. Наконечники ножен меча из курга-

на 174 могильника Кауп и с городища Фра-нополя Краткие сообщения Ин-та археологии РАН. Вып. 211. Москва, 2001. С. 77–84.

¹⁰ Баран В. Д. Поселення I тисячоліття н. е. в с. Ракобути на Західному Бузі Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині. Вип. 4. Київ, 1962. С. 89–90. Табл. II, 14.

Упродовж VIII–X ст. найпоширеніші вироби з цієї місцевої крейди – пряслиця трапляються під час вивчення багатьох археологічних комплексів цього часу на Волині, зокрема у Володимирі: на дитинці, в урочищі Апостольщина (об'єкт № 15), а також у кургані, окрім того, в Гусиному, Зимному, Ріпневі, Городищі Чаруківському, Луцьку, Муравиці, Шумську, Пліснеську, Буську¹¹. Масштабне виробництво подібної продукції, втім для імпорту, могло відбуватися, зокрема в районі сучасного Володимира та в інших місцевостях Західного Побужжя, де відомі численні виходи мергельної крейди на поверхню. Зокрема, склад характерних крейדיяних тягарців (понад 15 цілих та фрагментованих) знайдено у перематериковому пласті поруч із Успенським собором у Володимирі¹².

Мергельні пряслиця присутні практично у всіх ранніх містах Волині, включаючи посталий наприкінці X ст. Червен, а також на багатьох поселеннях того часу¹³. Натомість за межами історичної Волині подібна продукція практично відсутня або сприймається волинським імпортом. Наприклад, у X ст. пряслиця з мергелистого вапняку вивозилися навіть для буковинських хорватів¹⁴.

Отже, поширення даного типу виробів може вказувати на становлення за племінної доби у волинському регіоні стійких економічних зв'язків між общинами та існування спільного ринку, отож певної політичної спільноти. Фіксування характерних для волинян крейדיяних пряслиць у закритих комплексах житлових споруд, досліджених на городищі в урочищі Шопи, разом із притаманною для X ст. ранньогончарною керамікою¹⁵, а також на Шацькому городищі, де подібні пряслиця зафіксовані у комплексах IX–X ст.¹⁶, є так само свідченням тісних зв'язків цієї частини Західного Полісся із Володимирським регіоном.

Показово, що з утвердженням Київської держави у волинському регіоні в середині XI ст. крейдиані пряслиця повністю зникають із вжитку й замінюються привізною продукцією з фіолетового та рожевого овруцького шиферу. На це вказують, зокрема, результати розкопок широкими площами городищ X – початку XII ст. на р. Черногузці й у верхів'ях р. Стубли (Листвин).

Любомль та Шацьке городище у X–XI ст. були важливими дружинними осередками Західного Полісся, про що свідчать знахідки озброєння та дружинного спорядження¹⁷. Звіди ж походять прикметні для дружинної культури рогові вістря із зооморфною голівкою¹⁸ (рис. 2). Раніше зауважено, що

¹¹ Див.: Żurowski K., Mikołajczyk G. Sprawozdanie z badań kurhanu we wsi Hussynne w powiecie Hrubieszowskim *Sprawozdania Archeologiczne*. Т. 1. Wrocław, 1955. S. 266; Ауліх В. В. Основні результати археологічного дослідження древньоруського селища в с. Ріпнів Львівської області *Дисертаційний збірник (література, археологія)*. Київ, 1958. С. 45; Кучера М. П. Древній Пліснеськ *Археологічні пам'ятки УРСР*. Т. 12. Київ, 1962. С. 44; Терський С. В. Лучеськ X–XV ст. Львів, 2006. С. 153.

¹² Пескова А. А. Отчет о работе Владимир-Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР в 1984 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 1984/163. С. 10. Рис. 22.

¹³ Терський С. Княже місто Володимир. Львів, 2010. С. 185.

¹⁴ Тимошук Б. О. Слово'янські гради Північної Буковини. Ужгород, 1975. С. 71.

¹⁵ Кучинко М. Археологічні рятівні розкопки на Другому любомльському городищі *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина...* С. 177–182.

¹⁶ Демедюк С. В., Бардецький А. Б. Дослідження на території багатошарового поселення ранньозалізного віку – XV ст. біля смт Шацьк *Археологічні дослідження в Україні 2011*. Київ; Луцьк, 2012. С. 165–167.

¹⁷ Терський С., Остап'юк О. Предмети озброєння та спорядження дружинника X–XI ст. із городища в урочищі Шопи у Любомлі (з фондів Любомльського краєзнавчого музею) *Минуле і сучасне Волині. Матеріали наукової конференції (у видавничому процесі)*.

¹⁸ Докладніше про рогові вістря, див.: Шеломенцев-Терський С. Військова інфраструк-

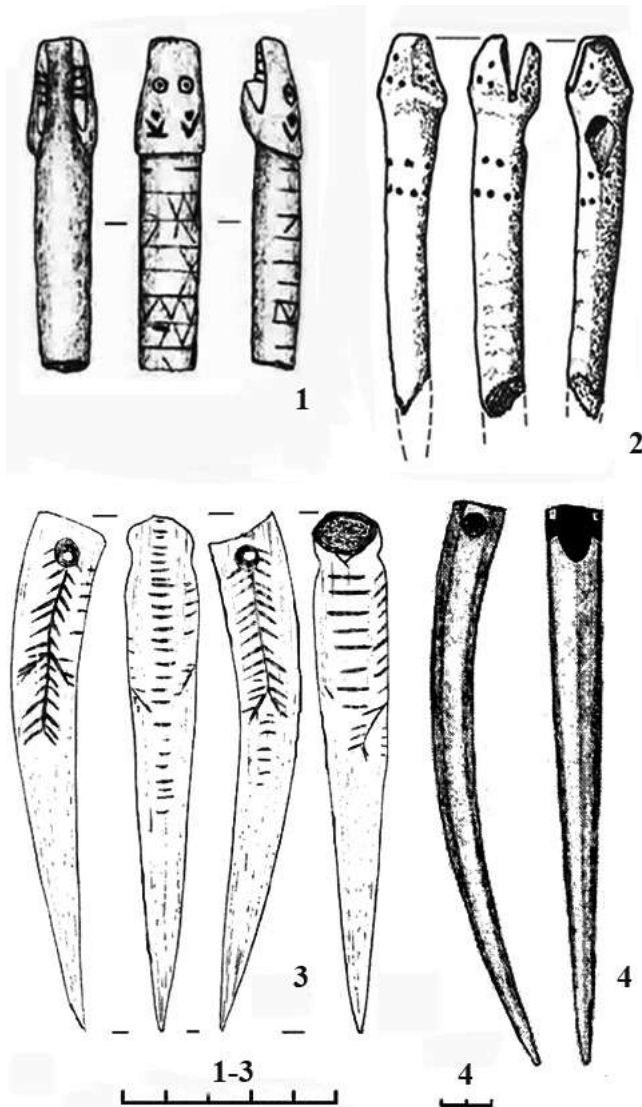

Рис. 2. Рогові вістря з розкопок передміських центрів Волині X–XI ст.: 1 – Шацьке городище (за О. Златогорським); 2 – Острог (за Б. Прищепю); 2 – Буськ (за Н. Стеблій та П. Довганем); 4 – Любомль (за О. Златогорським)

шацьке вістря має близький відповідник серед матеріалів досліджень Десятинної церкви у Києві, тобто з великою долею ймовірності воно могло належати дружиннику великого київського князя¹⁹.

тура Волинського князівства в XI–XIV ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – військова історія. Львів, 2011. С. 351.

¹⁹ Златогорський О., Демедюк С. Давньоруське городище "Рай" у селищі Шацьк на Поліссі *Археологія і давня історія України*. Вип. 11. Київ, 2013. С. 47–55.

Ще однією знахідкою, яку можна вважати характерною для Західного Полісся, хоча поки що єдиною подібною на Заході України, є фрагмент меча із Любомльського краєзнавчого музею²⁰, випадково знайдений на околиці с. Підгородне (за 10–15 км від городища в урочищі Шопи). Хоча клинок зберігся надто фрагментарно, можна стверджувати з немалою долею ймовірності, що це був меч типу I за типологією Анатолія Кірпічнікова чи, як вважають білоруські дослідники та їх колеги з Прибалтики, т. зв. “Куршський” тип. Час побутування подібних мечів досить широкий – 2 половина XI–XIII ст. Добре збережена хрестовина із жовтого сплаву цікава своїм орнаментом, властивішим давньоукраїнським князівствам. Подібні хрестовини в Україні є достатньо рідкісними. Одну з близьких хрестовин має меч в експозиції Національного музею історії України в Києві.

Невдовзі після остаточного утвердження влади Києва на території Західного Побужжя та Волині загалом, що сталося як наслідок “внутрішнього” освоєння територій близько рубежу XI–XII ст., розпочинається формування нової мережі укріплень на важливіших шляхах. Результатом виділення близько середини XII ст. зі складу первісного володимирського уділу окремого Луцького князівства можна очікувати найцій території й появу певних рубежів. Одним із таких укріплень на давніх дорогах із Володимира та Лучеська до Пінська, ймовірно, були городища у с. Тоболи (Старі Червища) та Чернеч-городок²¹. Досліджене округле городище у Тоболах, в заплаві р. Стохід, діаметром близько 80 м, окрім валу вздовж периметру майданчика, з напільного боку додатково захищали сім ровів-перекопів. Селище-супутник городка, розмірами 130x145 м, знаходилось відразу за оборонною лінією²². Північніше Лучеська у XII ст. за подібною схемою зводились округлі городища, оточені двома рядами валів: у с. Любче (басейн р. Стир) та, ймовірна, літописна Мельниця (верхів’я р. Стохід)²³.

Загалом, басейн р. Стохід, що на певному етапі міг слугувати межею поміж Турово-Пінським, а також пізніше між Володимирським та Луцьким князівствами, за середньовічної доби був достатнього негусто заселеним. Окрім загальних оглядів пам’яток, про це свідчать і сучасні суцільні обстеження окремих територій у долині р. Стохід²⁴.

Найтривалішу історію дослідження в регіоні має літописний Любомль²⁵. Щоправда, після ґрунтовних спроб Мар’яни Малевської вивчити фундаменти храму святого Георгія у 1975 р.²⁶, результати усіх подальших археологічних робіт з дослідження княжого міста були надзвичайно скромними.

Без перебільшення, центральною пам’яткою у володимирській частині Західного Побужжя для періоду від середини XIII – до початку XV ст. є

²⁰ Фонди ЛКМ А-14, книга надходжень № 8600.

²¹ Шеломенцев-Терський С. Військова інфраструктура... Дисертація... С. 152.

²² Терський С. В. Дослідження Поліської археологічної експедиції у басейні р. Стохід *Археологічні дослідження в Україні 1998–1999 року*. Київ, 1999. С. 44–46.

²³ Раппопорт П. А. Военное зодчество... С. 50. Рис. 50, 51.

²⁴ Зокрема, незаселеність значних просторів у долині р. Стохід підтверджують дані сучасних археологічних обстежень на території смт Голоби, де на площі 57 га не було

виявлено жодної середньовічної пам’ятки, див.: Войтюк О., Теліженко С. Дослідження в смт Голоби у 2019 р. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.* Київ, 2022. С. 24–26.

²⁵ Терський С. В. Історія археологічного вивчення літописного Любомля *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск на пошану професора К. Кондратюка*. Львів, 2019–2021. С. 769–777.

²⁶ Малевская М. В. Георгиевская церковь в Любомле и ее место в русском зодчестве второй половины XIII в. *Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век*. Санкт-Петербург, 1997. С. 259–268.

літописний Угровськ. На жаль, з ініціативи керівництва Інституту археології НАН України систематичні дослідження на цій території були припинені ще наприкінці ХХ ст. і вона потерпає від грабіжницьких пошуків. Необхідно відзначити, що в результаті проведених там робіт не було належним чином стра-тифіковано знахідки. З огляду на виявлений матеріал, безсумнівним є факт існування міста упродовж майже всього ХІV ст.²⁷

Розташоване на північ від Угровська городище на східній околиці селища Шацьк за таких обставин стало однією із найкраще вивчених пам'яток не лише Поозер'я, але й усієї української частини Західного Полісся. Воно розміщене на високому мисі при березі озера Люцимир по вул. Т.Шевченка, що піднімається на 4 м над рівнем води. Культурні напластування у межах території урочища займають 5 гектарів.

Пам'ятка розкопувалась упродовж шести польових сезонів у 2009–2014 рр. експедиціями під керівництвом Олексія Златогорського, Сергія Демедюка та Андрія Бардецького. Усього упродовж цього часу суцільною площею досліджено близько 1 тис. м. кв території у підвищеній південній частині та неодноразово обстежено всю її площу (5 га) за допомогою металодетектора. Проте цілеспрямованих пошуків укріплень ймовірного дитинця чи посаду так і не проведено.

За результатами досліджень було написано археологічні звіти, опубліковано близько десятка повідомлень та статей²⁸, однак підсумкових робіт, які б давали повноцінну характеристику цієї пам'ятки, досі не зроблено. Археологи, які тут проводили систематичні польові роботи, на даний час відійшли від системної наукової діяльності у сфері археології. Натомість речові знахідки, які передавали до фондів Любомльського краєзнавчого музею, а також накопичувалися у приватній збірці С. Демедюка – одного з керівників археологічної експедиції, потребують докладнішої атрибуції для повноцінного залучення до наукового вжитку²⁹.

Як уже згадувалося, аналіз добутих розкопками матеріалів засвідчує, що у Х–ХІ ст. дане поселення було важливим дружинним осередком Західного Полісся, яке перебувало в культурній єдності з південно-волинським регіоном. Натомість, напластування ХІІІ–ХV ст. репрезентує значна колекція пам'яток тогочасних елітарних верств: свинцеві торгові пломби, три свинцеві були (одну ідентифіковано як булу турово-пінського князя Святополка-Михайла, сина князя Ізяслава-Дмитра, внука князя Ярослава Мудрого) та декілька бронзових і срібних перснів із геральдичними символами, а також значна кількість

²⁷ Терський С. В. Нове в археології... С. 28–31.

²⁸ Демедюк С. В., Бардецький А. Б. Дослідження багатощарової пам'ятки... С. 128–130; Їх же. Дослідження на території багатощарового поселення ранньозалізного віку – ХV ст. у смт Шацьк. *Археологічні дослідження в Україні 2013*. Київ; Луцьк, 2014. С. 103–104; Златогорський О., Демедюк С. Інвестиційний проект "Шацьке городище" *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцьк в історії Волині та України. Науковий збірник*. Вип. 35. Луцьк, 2010. С. 57–68; Їх же. Дослідження Шацького городища на Волині у 2009 році *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини. Науковий збірник*. Вип. 37. Луцьк, 2010. С. 245–250;

Їх же. Рятівні дослідження у селищі Шацьк на Волині 2009–2010 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2010*. Київ; Луцьк, 2011. С. 133; Їх же. Дослідження Шацького городища на Волині у 2009 році *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. Т. 31. Rzeszów, 2010. S. 115–122.

²⁹ Терський С., Остап'юк О. Предмети озброєння та спорядження дружинника ХІ–ХІV ст. із розкопок Шацького городища на Волині (з фондів Любомльського краєзнавчого музею) *VI Міжнародна наукова конференція "Дослідження, інтерпретація та музеєфікація нерухомої спадщини та культурних ландшафтів"*. Збірник тез. Львів, 2023. С. 24–26.

скляних браслетів. Характерною особливістю зібраних матеріалів є присутність у комплексі чисельних накладок із кольорових металів, частина з яких могла належати до оздоб книжкових оправ. Зокрема, знайдено книжкову застібку-“кинджальчик”³⁰.

Серед предметів озброєння та дружинного спорядження – остроги, вудила, псалії, бронзові ремінні наконечники та пряжки, а також близько 20 середньовічних залізних вістрь стріл та дротиків. Більшість черешкових та втульчастих вістрь мають широке датування в межах X–XIV ст. (втім один із широким плоским лезом, так званий “татарський”). До кінця XIII–XV ст. належать чотиригранні, ромбоподібні в перетині наконечники бронебійних арбалетних стріл.

Вказані предмети елітного вжитку свого часу дали підставу О. Златогорському та С. Демедюку розмістити на пам’ятці літописний княжий двір Рай. Уже давніше Павел Раппопорт довів необхідність локалізувати цю князівську резиденцію на шляху поміж Кам’янцем та Любомлем і вмістив її на заплавному укріпленні з невиразними культурними напластуваннями XII–XIII ст.³¹ Як відомо, у 1444 р. в цьому селі князь Олександр Сангушко заснував Яревищенський Вознесенський монастир, що успішно діяв упродовж тривалого часу³². Зазвичай, монастирі формувалися вздовж битих шляхів, часто на давніше освячених місцях, що давало їм змогу належним чином вести господарську та провідницьку діяльність. Загальновідомо, що сусідство княжих дворів із монастирями за умов того часу було звичним явищем. Враховуючи близьке розташування Шацького городища та давнього монастирища, місцезнаходження якого зафіксував ще у 1930-х роках відомий історик і краєзнавець Волині о. Михайло Тучемський, можна припустити їх початковий організаційний взаємозв’язок.

З огляду на практичну археологічну невивченість цієї частини Західного Полісся, Шацьке городище може відповідати критеріям важливих князівських або боярських осередків Волинського князівства.

Ще один важливий об’єкт місцезнаходження князівської адміністрації вдалося дослідити в урочищі Плесо на західному високому березі озера Пулемецьке на східній околиці с. Пулемець³³. Окрім півтора десятка житлових та господарських об’єктів, тут зібрано різноманітний побутовий інвентар, дрібну металопластику (персні, сережки, елементи одягу – нашивки, пряжки), а також свинцеві торгові пломби. Серед цього матеріалу привертають увагу два характерні для XIV ст. срібні персні, належні, очевидно, боярам – представникам великокнязівської адміністрації (рис. 3).

Ця територія озер як важливий регіон посередньо лаконічно відзначена в літописному переказі про монгольський набіг 1242 р. коли певний їх підрозділ, відісланий у напрямку Холму, мав дійти тільки до Володави: “Татарове воеваша до Володавы. и по шзерамъ много зла створше”³⁴. Польський історик Даріуш Домбровскі, всупереч загальновідомим не тільки історичним, а й водночас так само – географічним реаліям, помилково прийняв, нібито вказані в літопису й

³⁰ Златогорський О., Демедюк С. Давньоруське городище “Рай”... С. 50–51. Рис. 6.

³¹ Раппопорт П. А. Город Рай *Acta Baltico-Slavica*. Białystok, 1969. Т. 6. S. 175–179; *Его же. Новые данные по исторической географии Волини Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР*. Москва, 1964. Вып. 99. С. 55–56.

³² Тучемський М. По глухих закутках Во-

линського Полісся. Кременець, 1938 (перевидання 2007 р.). С. 32–33.

³³ Златогорський О. Є., Бардецький А. Б., Демедюк С. В. Середньовічне поселення Пулемець 1 у Шацькому Поозер’ї *Археологічні дослідження в Україні 2012*. Київ; Луцьк, 2013. С. 129–130.

³⁴ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Москва, 1998. Стб. 794.

Рис. 3. Пулемець. Срібний та позолочений перси (за С. Демедюком та О. Златогорським). Збільшено

не конкретизовані “озера” мали знаходитися на лівому березі Західного Бугу – на території нинішньої Польщі й на цій підставі зробив висновок про напад татар щойно зазначеного року на терени Холмщини³⁵. Проте насправді, як свідчить знаний літописний запис, про холмський “град” ингыи . егоже Татарове не возмогоша примати . егда Батгыи всю землю Роускоюю пойма”³⁶ з відомих подій першого татарського нападу зими 1240–1241 рр., перший, проігнорований у польського автора напад на місто відбувся саме тоді. До того ж, як показав Володимир Александрович, зазначені шкоди вчинено не на Ленчицькому Поозер’ї за Бугом на території сучасної Польщі, про що твердив Д. Домбровські, а згаданих волинських озерах³⁷. Тобто, наведений лаконічний літописний переказ про набіг 1242 р. стосується власне Шацького Поозер’я і як би зі свого боку спроможний підтвердити результати проведених тут досі розглянутих археологічних досліджень та отриманих при цьому матеріалів разом зі зробленими на їх підставі висновками.

³⁵ *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 1). Kraków, 2012. S. 241.*

³⁶ *Ипатьевская летопись. Стб. 843.*

³⁷ *Александрович В. “Щастя” короля Данила Романовича [рец. на кн.:] Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – Т. 1). – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s. Княжа доба: історія і культура. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. С. 335. Пор. також вслід за ним: Гудима Ю. Природне середовище у Холмському літописі короля Данила Романови-*

ча та його володимирському продовженні: ліси й озера Княжа доба: історія і культура. Вип. 13 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2019. С. 129–131. Д. Домбровські не міг не знати зроблених зауважень, насамперед першого докладного аргументування безпідставності запропонованого в нього трактування. Проте при новішому зверненні до часу татарського нападу на Холм, все ж, залишився при власному давніше висловленому помилковому погляді: *Dąbrowski D. Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) o sztuce. T. 1: Architektura (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 7). Kraków, 2023. S. 219 (тут йдеться про звану літописну церкву Святої Трійці, яка, за словами автора, “zniszczona podczas najazdu mongolskiego, najpewniej już w 1242 r.”).*

Отже, терени в межиріччі Західного Бугу та Прип'яті, що в XI–XIV ст. була північною частиною Володимирської землі (після виходу зі складу первісного уділу Луцької землі), стали важливим окремим ареалом держави Романовичів. Регіони літописного Любомля та Шацького Поозер'я упродовж XII–XIII ст. збільшували свій поселенський ресурс та в період правління безпосередніх нащадків князя Романа Мстиславовича та їх наступників разом із прилеглою частиною Побужжя слугували не лише територією, на якій формувались допоміжні дружини волинських князів під час походів на розташовані північніше землі ятвягів та суміжних балтських племен, а й так само важливим тиловим доменом, де концентрувалися їхні резиденції. Досліджені на сьогодні пам'ятки відображають насамперед історичні процеси, які відбувалися тут у X–XI та XIII–XIV ст.

За сучасних умов збідніння суспільства ці важливі пам'ятки потерпають не лише від господарських робіт. Водночас їх не менше знищують численні "скарбошукачі". Тому першочерговим завданням є організація систематичних польових робіт хоча би за зразком 60–80-х років минулого століття. За таких умов українська ділянка Західного Побужжя не лише не поступатиметься своєю вивченістю суміжним територіям на лівому березі р. Західний Буг, але й надасть важливі свідчення стосовно "темних" сторінок історії нашої Батьківщини.

*Львівський історичний музей
Національний університет "Львівська політехніка"*